

ВІДГУК

офіційного опонента, провідного наукового співробітника Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, доктора філософських наук, професора Олександра Назаровича Сагана на дисертацію Анатолія Андрійовича Дідківського «Православна етика: гуманістичний потенціал та історичні форми легітимізації», що подана на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

Кількасотрічне домінування православ'я на теренах України і формування, саме під впливом цієї конфесії, ментальності домінуючої частини українського народу, спонукає вітчизняних аналітиків до все уважнішого вивчення не лише інституційного аспекту православної Церкви (таких досліджень уже десятки), але й до сутнісного з'ясування світоглядного та духовного потенціалу її віровчення, особливо в новітніх умовах постмодерну. Конституювання єдиної Помісної Православної Церкви передбачає вихід православ'я в Україні на новий рівень не лише організаційного розвитку, але й всього потенціалу православного богослов'я (серед якого православна етика є явно недооцінена й мало досліджена сфера), як інструменту подолання духовної кризи українського суспільства. Адже за всі ті проблеми морально-етичного характеру, які сьогодні існують у нашому суспільстві, значну частину відповідальності несе й православ'я в Україні – найбільша за чисельністю зареєстрованих парафій та найбільш підтримувана з боку влади конфесія (йдеться передусім про матеріально-фінансові ресурси).

Відтак дисертант у своєму дослідженні абсолютно справедливо переймається питаннями: Чи здатна православна етика бути моральною основою побудови української економіки третього тисячоліття? Чи правильними є розрахунки освітян на позитивний вплив предметів духовно-морального спрямування у справі виховання молодого покоління громадян України? тощо.

Необхідність дослідження православної етики обумовлена ще й тим фактом, що нині немає усталених формул (норм), які б були характерні для всього Вселенського православ'я. Коли католицькі та протестантські богослови приділяють своїм етичним системам значну увагу (із цієї тематики написано десятки досліджень як теологів, так і світських релігієзнавців), то православна етика залишається на узбіччі зацікавлень дослідників. Тому здійснений автором філософсько-релігієзнавчий аналіз православної етики є на часі. Передусім із практичної точки зору (що значно збільшує актуальність дисертації!). Йдеться про наявні пошуки в українському суспільстві альтернатив як комуністичній моральній доктрині, так і етичним принципам «дикого капіталізму», що активно пропагується в економіці країни олігархічними кланами.

Вважаємо також науковою знахідкою А. Дідківського спрямування дослідження на виявлення «проєвропейського» потенціалу православної етики – на жаль, такий потенціал нехтується/замовчується більшістю православних богословів. Поза тим, згаданий потенціал гостро актуалізується в умовах наявного в Україні протистояння російському імперському й шовіністичному православному фундаменталізму («азійський» вектор). І це відбувається не лише на анексованих чи окупованих територіях – такий внутрішній конфлікт супроводжує активність провідників московської православної ідеології (що діють не лише в УПЦ МП, але й в інших інституціях) під час наявних в Україні внутрішньо- та зовнішньодержавних криз, спричинених, на нашу думку, передусім кризою цінностей. Тому повністю погоджуємося із дисертантом у тому, що висновки дисертаційного дослідження мають вагоме суспільне значення «в контексті пошуку етичних маркерів національної самосвідомості».

Актуальність окресленої дисертантом проблематики також зумовлюється необхідністю наукового узагальнення напрацювань богословських та філософсько-релігієзнавчих шкіл – внутрішній запит на такі узагальнення формує передусім нинішній підвищений інтерес до питань цінностей,

гуманістичний потенціал яких, як справедливо зазначають аналітики, й визначатимуть долю XXI століття. Вирішення дисертантом цього завдання призвело до появи важливого методологічного висновку про те, що православна релігійна етика динамічно розвивається та включає в себе низку складових (етику чеснот, цінностей, діалогу, толерантності, консенсусу тощо), абсолютизація будь-якої із них незмінно веде до розвитку релігійного фундаменталізму, який руйнує релігійну етику зсередини.

З огляду на викладене, актуальність теми дисертації виглядає безсумнівною. Дослідження здійснене в руслі пріоритетних напрямів розвитку вітчизняної науки і має безпосередній зв'язок з науково-дослідною роботою кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету, зокрема, за такою актуальною темою, як «Співвідношення релігійного і національного: контекст історії і культури українського народу» та інших.

У зв'язку із малодослідженістю проблематики дисертаційного дослідження, А. Дідківським було вироблено власні оригінальні підходи до вивчення об'єкту, предмету теми дисертаційного дослідження, уточнено понятійний апарат, сформовано методологічну базу.

На наш погляд, достатньо коректно сформульовані мета і завдання дослідження, визначені напрями наукового пошуку – це зробило можливим досягнення відповідних результатів, сформульованих у тексті дисертаційної роботи і підсумованих у загальних висновках.

Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури.

Вагомим вкладом А. Дідківського в український релігієзнавчий доробок вважаємо передусім четвертий та п'ятий розділи дисертації.

Четвертий розділ присвячений недостатньо дослідженим (передусім в аспекті здійсненого дисертантом компаративного аналізу) навіть у православному богослов'ї сторінкам розвитку православної етики доби модерну. Йдеться про ідеологічне зіткнення православ'я із католицизмом та

протестантизмом. А. Дідківський переконливо показав варіювання православної доктрини у залежності від богословської/філософської системами, яка йому (православ'ю) протистояла. Зокрема на прикладі постанов Константинопольського собору 1723 р. показано, як у полеміці з протестантизмом відбувається перехід від етики чеснот до етики обов'язків в офіційному вченні православ'я. Аналогічні тенденції прослідковано на етичних вченнях митрополита Петра Могили (полемізував із католицькою етичною доктриною), і митрополита Стефана Яворського (спростовував «помилки» лютеранства у сфері етики).

Таким чином, і ми погоджуємося із цим висновком дисертанта, у ході згаданих (православно-католицьких та православно-протестантських) полемік відбувається загальна трансформація православної етики – вона формується як деонтологічне вчення.

Особливо цікавим для українського читача є п'ятий розділ дисертації. А. Дідківському вдалося розпізнати і окреслити внутрішній конфлікт, пов'язаний із осмисленням етики православ'я, який набирає обертів у Вселенському православ'ї. Зокрема, з одного боку, пропагування Московським патріархом Кирилом неоконсервативної етики (ідейна основа колективізму, знецінення реальної свободи вибору та заперечення цінності прав людини), що, зрештою, спричиняє формування православного фундаменталізму (і підтримки фактично расистських месіанських теорій «третього Риму», «русского міра» тощо).

З іншого – персональна та соціальна етика (розкриття та актуалізація гуманістичного потенціалу традиційного та сучасного морального вчення православної Церкви) Константинопольського патріарха Варфоломія I, якого, як переконливо показує А. Дідківський, підтримують православні богослови «київської традиції», навіть із Української ПЦ, яка структурно входить у Московський патріархат. Сучасна православна етика, вважають опоненти етичного вчення Московського патріархату, розкриватиме саме гуманістичний потенціал всієї системи православної етики (принципів, чеснот, етосу,

діалогічності, відкритості тощо). Адже лише це є основою «відновлення єдності європейської християнської цивілізації при збереженні особливостей різних християнських традицій» (ст. 172). А тому сучасна зарубіжна та українська православна етика об'єктивно має «проєвропейську та екуменічну спрямованість як головний вектор розвитку» (ст. 172).

Відтак дисертація А. Дідківського дозволяє по-новому осмислити той, нерозкритий поки що в Україні, потенціал православної етики, який всіляко упосліджується Московським патріархатом, і який може спричинитися до появи домінуючої якісно іншої (проєвропейської) парадигми мислення і самоусвідомлення тих православних УЦП МП, які нині не бачать себе поза Московським патріархатом. А, отже, вони не бачать і не промосковську (європейську) політичну перспективу України, формуючи легенди про моральний занепад Європи. Власне йдеться про той незадіяний досі в Україні потенціал конституювання єдиної Української Помісної Православної Церкви в аспекті державотворення і формування якісно іншого – проєвропейського за переконаннями і культурою поведінки громадянина України.

Високо оцінюючи дисертаційне дослідження А. Дідківського і не піддаючи сумніву якість отриманих результатів, необхідно зазначити, що воно не позбавлене певних недоліків. А тому висловлюємо ряд зауважень і побажань, що могли б, на наш погляд, удосконалити дослідницьку працю.

1. У першому розділі автор зосередив свою увагу на загальнофілософських проблемах етики, у т.ч. характеристиці етичних систем – цьому, за невеликими винятками, присвячено практично весь розділ. Проте задекларована назва розділу («Православна етика як предмет релігієзнавчого аналізу») передбачає аналіз передусім православної етики, домінування аналізу якої у розділі, на жаль, не відчувається. Фактично розділ присвячено методологічним, переважно загальнофілософським чи загальнобогословським (християнським) підходам до розкриття проблематики дисертації.

Не заперечуючи важливість визначення методології для розкриття

теми, вважаємо недопустимим ігнорування історіографічним блоком, що системно подав би історіографію православних авторів, які займалися/займаються етичними проблемами. Можливо дисертантові слід було б розділити розділ на два параграфи (частини) – методологічний та історіографічний. Це дозволило б уникнути ситуації, коли багато із православних авторів, доробок яких автор проаналізував (про це йдеться у 4-5 розділах дисертації), навіть не згадуються у першому розділі (Кирило Гундяєв, Антоній Паканич, Василій Гондікакіс, Ієрофей Влахос, Амфілохій Радович, Василій Гондікакіс, Нікіта Вутірас, Кирило Говорун та ін.).

Крім того, розділ не подає специфіку розвитку вчення про православну етику у різних православних Церквах (про деякі особливості йдеться у подальших розділах) – власне, це той блок методології, який би мав слугувати дороговказом для реалізації поставлених у дисертації завдань. За відсутності єдиної концепції православної етики у майже двох десятках крупних православних Церков, це завдання, погоджуємося, не є простим. Виходом, на наш погляд, міг би бути аналіз підручничового матеріалу, який існує у кожній православній Церкві і дає уявлення про рівень розробки в кожній Церкві заявленої у темі дисертації проблеми. Підручники ухвалюються до друку священноначалієм (ієрархами, Вченими Радами духовних навчальних закладів чи навіть Синодами), а, отже, фактично виражають позицію всієї Церкви. На ст. 25 дисертант згадує про «Оксфордський підручник з теологічної етики» («The Oxford Handbook of Theological Ethics»). Проте, вказавши назви параграфів підручника, А.Дідківський, на жаль, більше не повертається до нього.

На наш погляд, розкриття тематики розділу обумовлює також і аналіз, хоча б побіжний, наявних підручників із християнської/православної етики (українських/закордонних, авторства православних кліриків) – для з'ясування базових методологічних підходів авторських колективів при їх написанні. Йдеться як про підручники із християнської етики для шкіл («Основи християнської етики», «Етика: духовні засади» тощо), так і підручники

(монографії) для православних семінарій й академій і т. ін. Принаймні у такому разі А. Дідківський більш чітко відповів би на поставлене завдання: «дослідити загальні тенденції розвитку православної етики та виявити основні чинники її розвитку» (ст. 6), а свої висновки зробив би більш предметними (компаративний аналіз співпадіння чи не співпадіння у Церквах етичної теорії з практикою).

2. При формуванні змісту дисертації та викладу її матеріалів А. Дідківському варто було б притримуватися якоїсь однієї концепції в осмисленні часових періодів нової ери, в яких, на думку дисертанта, відбувалися принципові зміни в осмисленні православної етики. Йдеться про поділ часу нової ери на: «середньовічний», «модерний» (у науковій новизні та на ст.125 дисертант також паралельно вживає термін «Новий час») та «постмодерний». Між тим, історики вживають поділ: «стародавні часи», «середньовіччя» (деякі вчені вважають його регіональним явищем), «нова» і «новітня історія». Філософи (у культурологів та митців – дещо інша версія) у більшості пишуть про «античність», «ранньомодерний», «модерний» та «постмодерний» (і навіть «пост- постмодерний») періоди розвитку людства. Адже виходячи із первісного значення цього терміну («недавню», «зрушення», «перехід»), навіть перші християни вважали себе «модерними» (*moderni*), на відміну від язичників, які носили у них ім'я «древні» (*antiqui*) – адже йшлося про акт відмови від античності та перехід у християнську систему координат. Зрозуміло, що це питання дискусійне. Проте в одному тексті принаймні потрібна єдина логіка до викладу матеріалу.

3. Викликає певне здивування наявність найменшого (на 17 стор.) другого розділу «Євангельська мораль як фундамент православної етики». Для віровчення, яке із 787 року фактично не розвивається догматично, і спорадично розвивається канонічно (визнаючи деякі із наступних соборів, але не визнаючи їх Вселенськими, тобто загальнообов'язковими), це фактично єдиний вихід – базуватися на першооснові, яка є поза критикою. Розділ

написаний на тонкій межі богослов'я (більшість згаданих авторів визнавали себе радше богословами, аніж філософами) та філософії/релігієзнавства і за спрямованістю може прикрасити будь-яке богословське видання. Якби висновки розділу були б іншими (протилежними), то, очевидно, що йшлося б не про «ортодоксальну» і «пост-Халкедонську» Церкву. Тому автору дисертації прийшлося доказувати фактично очевидні речі.

4. На нашу думку, розкриття гуманістичного потенціалу православ'я нині особливо потребує Україна – країна, яка знаходиться на зламі епох, яка прощається із багатьма своїми, передусім етичними, стереотипами. Тому окремий розділ про імплементацію (автор справедливо стверджує, що цей процес наявний) в Україні новітніх інтерпретацій православної етики, значно покращив би сприйняття загальної направленості роботи, теоретичного і практичного значення одержаних результатів саме для українського читача. Значною мірою ця робота пророблена дисертантом у 5 розділі дисертації. Проте потрібне більш чітке і розлоге акцентування на українській специфіці, наголошення на критеріях та тенденціях відмін від московської православної етики.

5. У списку використаних джерел дисертанту, окрім Біблії (її необхідно було б поставити на перше місце списку, а не 38-ме), варто було б вказати (і, відповідно, опрацювати) ті ороси та канони Вселенських й пост-вселенських соборів, а також рішення Синодів чи Помісних соборів, які дотичні до розкриття проблематики дисертації. Принаймні хоча б згадувані у тексті «Соціальні доктрини Церков» (ст. 25 – 27 та ін.), а також документи доктринального характеру католицизму й протестантизму, компаративний аналіз щодо яких проводився. Це необхідно було б зробити хоча б для того, щоб убезпечитися від маніпулятивних технологій, або ж, як зазначає А. Дідківський, «спекуляцій» та «ідеологічних спекуляцій» (ст. 161), якими іноді користуються дослідники. Тим більше, що багато із таких джерел згадуються, окремі – цитуються, проте за дослідженнями інших авторів.

6. При загальній високій «філософській культурі» тексту, у роботі

трапляються не співпадіння посилань у тексті та у списку використаних джерел і літератури. Наприклад: на ст. 25 (вказано 422, реально – 427); ст. 128 (403, реально – 402) тощо, а на ст. 161 твердження Кирила Гундяєва приписані Кирилу Говоруну. Існують також розбіжності у нумерації сторінок у тексті та змісті. Для наукового тексту нормою є вказування на не пряме цитування, що А. Дідківським іноді ігнорується (ст. 23, 27 та ін.).

У змісті дисертації та в авторефераті вказується «Список використаних джерел і літератури», а у самому тексті дисертації – «Список використаних джерел» (ст. 184), що є методологічно не правильним.

Є й інші прикрі помилки на кшталт «Сергій Яворський» (митрополит Стефан, у миру – Симеон, Яворський – ст. 125, висновки 4 розділу). Окремо слід сказати про написання імен – дисертант часто наслідує авторів, доробок яких аналізує. Відтак у тексті дисертації зустрічається різнонаписання імені апостола Івана (зустрічається Йоан, Іоанн). І це на фоні вживання загальноприйнятих в українських перекладах Ісус, Йосип (як варіант – Йосиф). Видається слушним для дисертанта унормувати всі імена та географічні назви, і зробити це, на нашу думку, слід відповідно до нинішніх норм української мови.

А також слід унормувати посилання на Біблійні тексти – у Біблії, яка вказана у джерелах дисертації (Біблія. Книги священного писання Старого та Нового Завіту. – К.: Вид. Київськ. Патріархії УПЦ КП, 2009), вживається «Ів.», а не «Іо.» (як це вказано на ст. 47 – 49, та деяких інших сторінках тексту дисертації) при означенні послань апостола Івана.

Проте зроблені зауваження мають у своїй більшості рекомендаційний характер для подальшої науково-дослідницької роботи автора і не заперечують концепції і змісту дисертації в цілому, цінності одержаних в ході дослідження результатів.

Автореферат дисертації відповідає змісту дисертаційного дослідження. Ідеї дисертації пройшли достатню апробацію – доповідалися на шести всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, а також знайшли своє

відображення у шести статтях, опублікованих в українських та іноземних фахових виданнях.

Відтак вважаємо, що дисертаційне дослідження Анатолія Андрійовича Дідківського «Православна етика: гуманістичний потенціал та історичні форми легітимізації» є самостійним, логічно завершеним науковим дослідженням, виконаним на належному науково-теоретичному рівні. За своєю актуальністю, новизною і змістом дисертація відповідає вимогам ДАК МОН України щодо дисертацій, поданих на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук, а її автор заслуговує присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Провідний науковий співробітник
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди
НАН України, доктор філософських наук,
професор

О.Н.Саган

07 грудня 2015 року.